

Agnieszka Laddach*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Kształtowanie wyobraźni historycznej na przykładzie ćwiczenia adresowanego do studentów pierwszego roku historii UMK

KEYWORDS

an imagination, a teaching, an interdisciplinarity, field exercises, a history

ABSTRACT

Laddach Agnieszka, *Kształtowanie wyobraźni historycznej na przykładzie ćwiczenia adresowanego do studentów pierwszego roku historii UMK* [The development of historical imagination on the example of an exercise addressed to first-year students of history at Nicolaus Copernicus University]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 2(16) 2019, Poznań 2019, pp. 165–182, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2019.16.11.

December 12, 2016 a group of eleven first-year students of history organized at the Institute of History of Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland) participated in the field work carried out in the church Roman Catholic parish of St. Jacob the Apostle in Toruń. During a visit in the temple the students performed an exercised to draw their attention: generally to the role of the imagination in the practice of the historian's research and training his own imagination in whole live. First, the authoress described a process of the exercise. Then she briefly pointed to the literature on the role of the imagination. Later she discussed the work that have arisen in the result of the exercise. Next she characterized the thoughts and impressions of students. She also outlined the importance of this exercise in a broader context. At the end she summed up the whole article.

---

12 grudnia 2016 roku grupa składająca się z pięciu studentek i sześciu studentów pierwszego roku historii studiów pierwszego stopnia organizowanych w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

---

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2823-8550>.

uczestniczyła w zajęciach terenowych przeprowadzonych pod moim kierunkiem. Odbywały się one w kościele parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Toruniu. Spotkanie wpisywało się w realizację przedmiotu o nazwie Wprowadzenie do historii, koordynowanego przez prof. dr. hab. Kazimierza Maliszewskiego. Przychodząc na spotkanie, studenci (osoby w wieku od 19 do 21 lat) mieli zapoznać się z podstawowymi danymi dotyczącymi historii i zabytków wskazanego kościoła¹. Podczas wizyty w świątyni uczestnicy zajęć wykonali ćwiczenie mające na celu zwrócenie ich uwagi na rolę wyobraźni w praktyce badawczej historyka oraz kształtowanie własnej wyobraźni. Poprosiłam studentów, aby najpierw zapoznali się z wnętrzem i zewnętrzem świątyni, a następnie spróbowali narysować jej całość lub fragment w wybranym przez siebie okresie lub momencie historycznym. Zasugerowałam, by w swoich ujęciach zawarli nie tylko miejsce, ale także ludzi. Ze względu na różny poziom zdolności rysunkowych studenci mieli wykonać także krótki opis w celu określenia, jaki okres historyczny wybrali oraz co chcieli przedstawić na wykonanym przez siebie rysunku. Istotne było to, aby przed przybyciem do kościoła nie dowiedzieli się, na czym będzie polegało ich zadanie, ponieważ mogliby wcześniej specjalnie do niego się przygotowywać, konsultować z innymi lub częściowo zrealizować.

W ramach wstępu należy nadmienić, że rola wyobraźni (w tym wyobraźni historycznej) – w życiu człowieka² i szczególnie – w uprawianiu nauki³ jest zauważana i doceniana⁴. Jednym z przykładów jej wykorzystania jest działanie zawodowe historyka (Hajduk, 2014: 11–26; Woźniak, 2013; 2010). Piotr Przybysz i Piotr Markiewicz w swoich ustaleniach badawczych łączących perspektywę biologiczną z humanistyczną stworzyli model wyobraźni obejmujący trzy elementy: 1) quasi-wyobraźnię, 2) protowyobraźnię, 3) wyobraźnię właściwą. Pierwsza z nich generuje obraz mentalny czegoś, czego nie ma. Druga ma tę samą funkcję; dodatkowo umożliwia wykrycie wieloznaczności bodźca niejednoznacznego. Ostatnia z nich łączy cechy pierwszej i drugiej, a następnie je rozszerza. Prowadzi do powstania

---

¹ O dziejach kościoła św. Jakuba w Toruniu zob. Kluczajd (red.), 2010; 2009; Krantz-Domasłowska, Domasłowski, 2001; Brochwicz, 1988; Sudziński, 1988.

² Przykłady prac wskazujących na rolę wyobraźni w różnych dziedzinach i na różnych etapach życia zob. Jarczewska-Gerc, 2015; Kania, 2014; Kornhauser, Zajac, 2012; Kowalski, 2011; Sztuka, 2010; 2001; Dyduch, 2007; Sajdera, 2003.

³ O roli wyobraźni w badaniach naukowych zob. Nowak, 2013; Kamińska, 2003; Podrez, Czyż, 2002; Krawczyńska, 1999; Beveridge, 1960; Chojnacki, 1928.

⁴ O odczytywaniu roli wyobraźni w ciągu wieków zob. Woźniak, 2013; Wróbel (red.), 2008; Starobinski, 1972.

wzrokowego obrazu, umożliwia jego transformację oraz swobodne posługiwanie się elementami jego kompozycji. Według Przybysza i Markiewicza opisany proces polega na twórczym, zaawansowanym przekształcaniu bodźców wzrokowych poprzez zaangażowanie wzrokowych danych sensorycznych, modułu uwagowego, modułów pamięciowych, procesów decyzyjnych wysokiego poziomu. Całość zaś zachodzi dzięki bodźcom: iluzyjnym, wyolbrzymionym, relacyjnym, empatyzującym (Przybysz, 2007: 136–139).

Kształtowanie wyobraźni, to znaczy poszerzanie umiejętności korzystania z niej, stanowi cel ćwiczeń praktykowanych w obrębie osobistego rozwoju⁵. W związku z tym celem niniejszego artykułu jest przedstawienie efektów pracy studentów biorących udział w przeprowadzonym ćwiczeniu oraz omówienie znaczenia wykonanego zadania. W przedłożonym artykule najpierw krótko scharakteryzuję powstałe prace rysunkowe i komentarze do nich, następnie przedstawię wrażenia i przemyślenia, jakie rzeczony ćwiczenie wywołało wśród studentów, kolejno odniosę się do znaczenia niniejszego ćwiczenia w szerszych kontekstach i środowiskach, to znaczy nie tylko związanych ze studentami pierwszego roku historii UMK. Specjalne znaczenie będzie tutaj miała perspektywa interdyscyplinarna, co zostanie szerzej wyjaśnione poniżej.

Rysunki ukazujące istotne procesy i przemiany

Wykonane przez studentów rysunki, ze względu na ich treść i wymowę, można podzielić na trzy grupy. Na pierwszy zbiór składają się prace w formie przypominającej zdjęcie wykonane w wybranym momencie historycznym. Studentka 1 wykonała obraz przedstawiający lokalną ludność zgromadzoną na zewnątrz kościoła, przy drzwiach toruńskiej świątyni pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła. Ujęci na rysunku ludzie szukają schronienia przed masowymi wywozami i mordami polskiej inteligencji jesienią 1939 roku⁶. Większość przedstawionych osób to kobiety z dziećmi (jedno dziecko trzyma w rękach maskotkę)⁷.

Do II wojny światowej nawiązuje także praca Studentki 2, która przedstawiła spotkanie ludzi w tym kościele, pod przewodnictwem prezbitera, z okazji odzyskania niepodległości w 1945 roku. Jest to scena rozgrywająca się we wnętrzu

---

⁵ Opis konkretnych ćwiczeń zob. Modrak, 2016; [B.A.], *Tunel. Znaczenie ludzkości...* 2012.

⁶ Szerzej na temat wydarzeń przedstawionych na rysunku Studentki 1, zob. Grochowina, 2009; Biskup, 2006; Jaszowski, 1971.

⁷ Rysunek i komentarz Studentki 1.

świętyni. Bierze w niej udział wiele osób trzymających biało-czerwone flagi. Scena ukazana jest z perspektywy retabulum ołtarzowego. Znaczące jest, że układ kościoła (a zwłaszcza prezbiterium) został narysowany we współczesnym ujęciu, a nie w ustawieniu sprzed Soboru Watykańskiego II. Na środku widać stół ołtarzowy odsunięty od retabulum, a po jego lewej stronie – ambonę. Przemawiający zaś duchowny (być może biskup) stoi przodem do ludu. Tego typu ujęcie, jak przyznała Studentka, wynikało z tego, iż poddała się ona bodźcom wizualnym świątyni, w której przebywała, zapominając o wyglądzie prezbiterium z 1945 roku, tj. sprzed Soboru Watykańskiego II⁸.

Rysunek Studentki 3 różni się znacząco od wyżej omówionych. Pokazuje gmach całego kościoła św. Jakuba w Toruniu, widziany z zewnątrz, z pewnej odległości. Przedstawia także rosnące dookoła drzewa i mur cmentarny. Poza tym ukazuje kilka zakonnic zmierzających do wejścia głównego świątyni. Siostry mają na sobie habit i welony, ręce trzymają złożone w modlitewnym geście, a na ich szyjach wiszą krzyże. W opisie do szkicu Studentka 3 poinformowała, że w pracy zawarła widok świątyni po 1345 roku, gdy kościołem zaczęły się opiekować cysterki⁹. Pomocą w wykonaniu niniejszego szkicu był dla Autorki pracy rysunek zawarty w jednej z książek będących opracowaniem dziejów świątyni. Studentka przyznała, że posłużyła się danymi z książki, ale, kierując się wyobraźnią, wprowadziła do swojego ujęcia pewne zmiany¹⁰.

Do wieków średnich nawiązuje również praca Studenta 1, ukazująca rusztowania i drabinę ustawioną we wnętrzu kościoła. Nad rusztowaniem widać szkic tworzonego fresku. W opisie Student poinformował, iż pokazał prace prowadzone w drugiej połowie XIV wieku, mające na celu stworzenie malowidła przedstawiającego Chrystusa i Matkę Bożą w scenie Koronacji Najświętszej Maryi Panny¹¹.

Praca Studenta 2, podobnie jak rysunek Studentki 3, ukazuje kościół widziany z zewnątrz. W pracy Studenta 2 ludzie zmierzają do środka świątyni; witani są przed wejściem przez siostrę zakonną i księdza (ich status wyraża strój, tj. habit i welon w przypadku siostry oraz sutanna i koloratka w przypadku księdza). Do rysunku Student dołączył krótki opis historii świątyni, tłumacząc powód zawarcia w szkicu wizerunków poszczególnych osób. Napisał, że kościół powstał w XIV–XV wieku. Początkowo jego zarządzaniem zajmowały się cysterki, później bene-

⁸ Rysunek i komentarz Studentki 2.

⁹ Szerzej o posłudze sióstr zakonnych w kościele św. Jakuba w Toruniu zob. Rozykowski, 2015: 9–19; Wierzbicka, 2013: 7–35; Słyszewska, Nadolny, Wałkowski, 2010.

¹⁰ Rysunek i komentarz Studentki 3.

¹¹ Rysunek i komentarz Studenta 1; zob. Wierzbicka, 2013.

Ryc. 1. Rysunek Studenta 1

dyktyнки, kolejno kler diecezjalny, a później, do XIX wieku, znów benedyktyńki. W XIX stuleciu kościół zmienił swój status i stał się świątynią parafialną. Wobec tego szkic przedstawia dzień utworzenia parafii oraz wejście „szczęśliwych parafian, idących do swojej parafii”¹².

Prace zawarte w tej grupie mają duży ładunek emocjonalny. Gesty postaci (przyculanie się do siebie, uderzanie w drzwi kościoła) i mimika (ukazująca płacz lub uśmiech) zdradzają strach, niepewność, ból albo radość. Zwłaszcza scena narysowana przez Studentkę 1 pełna jest niepokoju oraz dynamiki. Najmniej emocjonalne wydaje się ujęcie przedstawiające powstanie fresku. Istotne jest, że Autor rysunku nie zawarł w szkicu żadnego twórcy malowidła. Niemniej ukazanie niedokończonego fresku i stojących rusztowań pokazuje procesualność powstawania

¹² Rysunek i komentarz Studenta 2; zob. Kluczważd, 2009.

działa, które zostało wykonane dzięki danym twórcom. Wszystkie przedstawione w tej grupie prace wraz z komentarzami ukazują więc istotne dla wspólnoty eklezjalnej procesy i przemiany, niekiedy wplecione w globalne dzieje (takie jak wybuch i zakończenie II wojny światowej). W tej grupie dominuje więc historia wyobrażana personalistycznie, podmiotowo-antropocentrycznie, to znaczy przez pryzmat dziejów ludzi, ich działalność oraz kontekst życia¹³.

Rysunki wybranych dzieł sztuki

Do drugiej grupy rysunków należą te, które przedstawiają przede wszystkim wybrane dzieło sztuki znajdujące się w kościele pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Toruniu. Podobnie jak w poprzedniej, znalazło się w niej pięć prac. Pierwsza dotyczy krucyfiksu *Drzewo życia* z czwartego ćwierćwiecza XIV wieku i jest autorstwa Studentki 4. Nadmienić należy, iż praca przedstawia jeden z najważniejszych zabytków Torunia. W szkicu Studentka zawarła przede wszystkim widok krzyża znaczących rozmiarów oraz ludzi modlących się u jego stóp. W opisie Studentka krótko omówiła teologiczne znaczenie tego zabytku. Napisała, że był on postrzegany „jako wzorzec kulturowy, który symbolizował wieczne odradzanie się przyrody. Dla chrześcijan drzewo krzyża jest miejscem, w którym śmierć stała się początkiem życia”¹⁴. Autorka napisała także o tym, że kopia wybranego przez nią dzieła znajduje się w ołtarzu głównym katedry Niepokalanego Poczęcia NMP w Moskwie (zob. Waszak, 2013: 9–36).

Dzieło sztuki wybrane przez Studenta 3 także nawiązuje do średniowiecza. Ukazał on malowidło z ujęciem św. Sebastiana, św. Doroty i św. Marcina z XIV wieku. Święte postaci wyróżniają ich atrybuty zawarte w szkicu. Charakterystyczne dla tej pracy jest to, że przedstawia ona nie tylko wyabstrahowane dzieło sztuki (jak w pozostałych przypadkach rysunków z tej grupy); ukazuje także wybrane elementy architektury kościoła (łuki podporowe) w czasie budowy kościoła XIV–XV wieku. Z boku szkicu autor zawarł również wizerunki ludzi znajdujących się w świątyni (być może pielgrzymów)¹⁵.

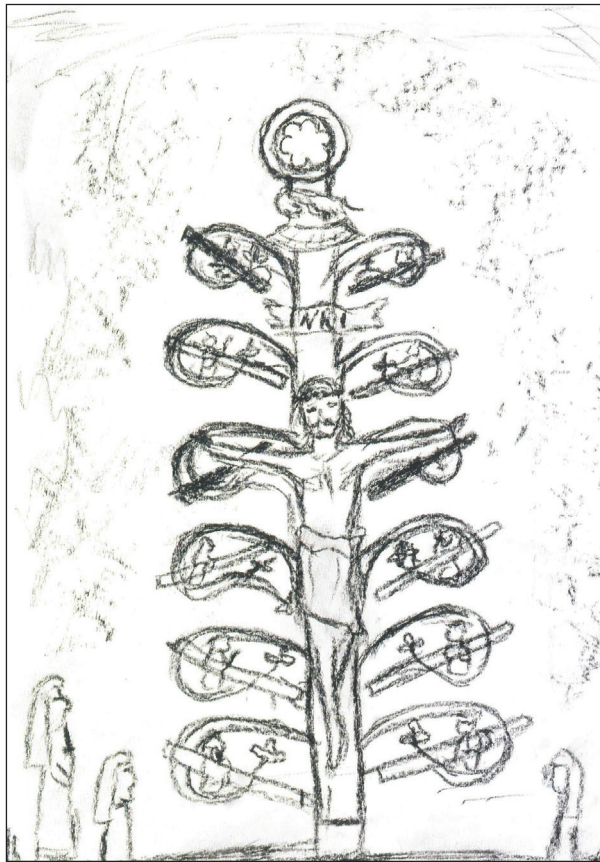
Kolejny uczestnik zajęć, Student 4 przedstawił XVII-wieczną figurę Matki Bożej trzymającej Krzyż Chrystusowy oraz różę. W komentarzu do szkicu Autor

---

¹³ O historii personalistycznej zob. Grabski, 2003: 739; Braudel, 1971: 158; Bloch, 1962: 50–52; Wrzosek, 1995: 80–81, 103; Labuda, 2010: 126.

¹⁴ Rysunek i komentarz Studentki 4.

¹⁵ Rysunek i komentarz Studenta 3; zob. Wierzbicka, 2013.

Ryc. 2. Rysunek Studentki 4

zawarł informacje na temat historii tego dzieła i jego znaczenia osadzonego w kontekście kultu NMP na ziemiach polskich w dobie nowożytności¹⁶.

Następna praca, autorstwa Studenta 5, odnosi się do malowidła Serca Jezusowego. Zawiera ona dwa rysunki: 1) współczesny; 2) z XVII wieku. W komentarzu student stworzył opis historii alternatywnej, w ramach której – posługując się swoją wyobraźnią – zauważył, że w przeszłości w miejscu, gdzie obecnie znajduje się wybrane przez niego malowidło, mógł znajdować się obraz Matki Bożej z równie mocno wyakcentowanym ujęciem serca. Dzieło to mogło zostać zrabowane przez wojska szwedzkie w czasie tak zwanego potopu szwedzkiego albo przez innego okupanta (na przykład wojska niemieckie w czasie II wojny światowej). Student

¹⁶ Rysunek i komentarz Studenta 4; o znaczeniu kultu NMP i jej wizerunkach na ziemiach polskich w dobie nowożytności zob. Witkowska, 2013; Kuszelski, Kurzawa, 2012; Szwarocka, 2010.

stwierdził, że zamiana malowidła mogła wynikać także z woli ludu Bożego lub konkretnej osoby. Autor wypowiedzi uznał, iż bez informacji źródłowych można stworzyć różne, mniej lub bardziej wiarygodne hipotezy¹⁷.

Ostatnia praca należąca do grupy rysunków przedstawiających przede wszystkim wybrane dzieło sztuki z kościoła pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Toruniu wyraźnie różni się od pozostałych. Studentka 5 w szkicu zawarła scenę poświęcenia barokowych organów w wyżej wymienionej świątyni w 1611 roku. Ujęcie to wyróżnia się spośród innych pod względem wielowymiarowości przesłania. Po pierwsze, ukazuje organy znajdujące się we wnętrzu kościoła (widać tylną ścianę i fragmenty bocznych ścian budynku). Po drugie, Autorka wykadrowała ujęcie tak, jak jest to możliwe w przypadku zdjęć fotograficznych. Uwagę przyciąga okazały instrument, zaś na dole ujęcia minimalnie widać wierzchołki głów wiernych, ponad którymi wznosi się krzyż procesyjny i dym kadzidła. Jak uznała Studentka, procesja wiernych jest ledwie widoczna, „bo ważniejsze są promienie padające z okna na organy – symbol błogosławieństwa samego Boga”¹⁸. W lewym górnym rogu szkicu widać okno i padające przez nie promienie. W związku z tym rysunek ukazuje nie tylko wyobrażenie wydarzenia z przeszłości (tj. poświęcenia organów), ale i teologiczne oraz cudowne znaczenie tego aktu wyrażone elementem naturalnym, jakim są promienie słońca. W związku z tym należy mówić o artystycznym znaczeniu szkicu Studentki, dużo bardziej zaawansowanym niż w przypadku pozostałych prac. Można się domyślać, że po nałożeniu farby na szkic rysunek mógłby zyskać światłocieniowy element, jeszcze mocniej akcentujący treści, które Autorka pracy chciała przekazać odbiorcy.

Przedstawione w niniejszej grupie rysunki i komentarze do nich stanowią dowód na istnienie wyobraźni historycznej koncentrującej się na przedmiotach i ich dziejach. Jest to więc przedmiotowo-materialne ujęcie historii¹⁹. Zauważyć należy, iż studenci nie wybrali żadnego naczynia, szaty czy mebla liturgicznego (na przykład kielicha lub konfesjonau), a skoncentrowali się na innych zabytkach sztuki (figurze, malowidle, krzyżu, organach, elementach architektury). Uwagi wymaga również fakt, iż w komentarzach do rysunków studenci zawarli wcześniej poznane

¹⁷ Rysunek i komentarz Studenta 5; o połączeniu narracji fikcjonalnej i niefikcjonalnej w uprawianiu historii zob. Struski, 2015; Zajas, 2011; Chmielewska, 2011: 48–49.

¹⁸ Rysunek i komentarz Studentki 5.

¹⁹ J. Michalski łączy zmianę narracji z przedmiotowo-materialnej na podmiotowo-antropocentryczną ze zmianą języka, jaka została zastosowana podczas obrad Soboru Watykańskiego II. W ramach badań historiograficznych zwraca się uwagę na analogiczne przemiany w narracji historycznej, jakie nastąpiły w wyniku działania Szkoły Annales (zwł. za przyczyną L. Febvre'a i M. Blocha), a później F. Braudela; Grabski, 2003: 739; Michalski, 2004: 80.

Ryc. 3. Rysunek Studentki 5

przez siebie dane na temat dziejów i znaczenia wybranych przedmiotów. Natomiast w jednym przypadku (tj. pracy Studenta 5) cały opis dzieła jest wynikiem wyobraźni, stanowi więc tekst o charakterze hipotezy, bez oparcia na źródłach i opracowaniach historycznych.

Komentarz bez rysunku

Oprócz dziesięciu wyżej omówionych prac rysunkowych i komentarzy do nich pojawiła się również jedna wypowiedź pisemna bez szkicu. Student 6 wybrał, a następnie omówił malowidło ścienne z XVI wieku, ukazujące Chrystusa Króla, Maryję Królową Nieba i Ziemi oraz aniołów zawartych po ich bokach. Od początku trwania zadania Student 6 skoncentrował się na sporządzeniu tylko notatki.

Opisał położenie, treść wybranego malowidła oraz jego znaczenie dla toruńskiego mieszczanina-katolika postawionego wobec rozgrywającej się reformacji. Student wyobraził sobie, że wychodzący z kościoła mieszczanin wyznania rzymskokatolickiego widział rzeczony malunek. W reakcji na jego treść zyskiwał poczucie bezpieczeństwa, wolności od herezji i przekonanie o własnym zbawieniu na Sądzie Ostatecznym²⁰.

Po zrealizowaniu zadania Student potwierdził, że celowo i świadomie nie wykonał rysunku. Przyznał ponadto, iż wyobrażając sobie wyżej opisaną scenę, nie budował w myślach obrazu, tylko bezpośrednio konstruował przekaz werbalny. W związku z tym należy zauważyć, iż w tym wypadku wyobraźnia została użyta. Efekty jej zastosowania ukształtowały się od razu w słowach, nie zaś w obrazach.

Wrażenia i przemyślenia studentów na temat doświadczonego ćwiczenia

Podsumowanie ćwiczenia mającego miejsce podczas zajęć terenowych nastąpiło dwa dni po spotkaniu w kościele, tj. 14 grudnia 2016 roku w czasie zajęć z Wprowadzenia do historii w uniwersyteckiej sali dydaktycznej. Studenci zapytani przede mną o wrażenia i emocje, jakie im towarzyszyły podczas ćwiczenia, zauważyli, że podczas pobytu w świątyni doświadczyli dużo ciekawszej formy uniwersyteckich zajęć, niż ma to miejsce zazwyczaj w salach dydaktycznych. Szczegółowe dane na temat ich percepcji rzeczzonego ćwiczenia zostały zawarte w anonimowej ankiecie, którą wypełnili 14 grudnia.

Ankieta zawierała osiem pytań:

- 1) Czy Pani/Pana zdaniem historykowi potrzebna jest wyobraźnia?
- 2) Czy ogólnie ćwiczenie wyobraźni historycznej uważa Pani/Pan za pożyteczne dla historyka?
- 3) Czy Pani/Pana zdaniem doświadczona przez Panią/Pana metoda na ćwiczenie wyobraźni historycznej była właściwa?
- 4) Jakie wrażenia, emocje, przemyślenia towarzyszyły Pani/Panu w trakcie i tuż po wykonaniu ćwiczenia?
- 5) Czy w przyszłości planuje Pani/Pan powtórzenie takiego ćwiczenia?
- 6) Czy, a jeśli tak, to komu poleciłaby Pani/poleciłby Pan takie samo ćwiczenie?

---

²⁰ Komentarz Studenta 6; o dziejach Torunia w dobie reformacji i kontrreformacji zob. Biskup, 1994; 1996.

- 7) Czy wykonała Pani/wykonał Pan wcześniej (przed 12 grudnia 2016 roku) podobne ćwiczenie? Jeśli tak to kiedy, gdzie i jaki był jego cel?
- 8) Czy studiuje lub studiowała Pani/studiował Pan inny kierunek studiów niż historia? Jeśli tak, to jaki?

Studenci mieli odpowiadać zgodnie ze swoimi subiektywnymi odczuciami i przekonaniem oraz poza podaniem odpowiedzi *tak* lub *nie*, uzasadnić swoje zdanie. Wszyscy ankietowani (11 osób) pozytywnie odpowiedzieli na pierwsze i drugie pytanie. Uznali, że zawodowy historyk powinien zajmować się faktami oraz ich znaczeniem, dlatego wyobraźnia jest dla niego niezbędnym narzędziem pracy. Pozwala mu metaforycznie przenieść się w czasie do badanej epoki, wyobrazić sobie wydarzenia, konteksty, zrozumieć przyczyny, intencje, afekty, motywacje postaci historycznych. W związku z tym ogólnie należy ćwiczyć swoją wyobraźnię historyczną w celu rozwijania własnej empatii, intelektualnych umiejętności oraz innych sfer potrzebnych w codziennym życiu.

Jeśli chodzi o odpowiedź na trzecie pytanie zadane w ankiecie, wszyscy poza jedną osobą uznali, że metoda na ćwiczenie wyobraźni historycznej, której doświadczyli, była właściwa. Jeden student przyznał, że ze względu na brak talentu artystycznego bardziej skoncentrował się na formie rysunku niż na właściwym celu, jakim było wykorzystanie wyobraźni. Z tego też względu ankietowany uznał, że nie planuje w przyszłości powtórzyć ćwiczenia, ale poleciłby je osobom z umiejętnościami artystycznymi i zainteresowaniami historycznymi związanymi z wybraną epoką lub okresem.

Odpowiadając na czwarte pytanie ankiety, studenci napisali, że ćwiczenie wywołało w nich konkretne emocje. Poszczególni ankietowani wymienili: 1) ciekawość, tajemniczość, refleksje, uczucie klimatu przeszłości; 2) przekonanie o uczestnictwie w niestandardowym ćwiczeniu pozwalającym „przez dłuższą chwilę być obecną w danym okresie”; 3) uczucie ciągłości dziejów oraz spuścizny minionych wieków, przeświadczenie o nieudolności obecnych wieków wobec pomnika przeszłości; 4) uczucie pobudzenia własnej wyobraźni, początkowo lekki szok jako reakcja na usłyszane polecenie, później zaś – w czasie jego wykonywania – pozytywne emocje; 5) zadowolenie, ciekawość, zainteresowanie, chęć powtórzenia podobnego ćwiczenia; 6) zdziwienie; 7) przejście formą i koncentracją na braku artystycznego talentu uniemożliwiającego skupienie się na roli wyobraźni; 8) pozytywne emocje, wrażenia, przemyślenia; 9) przekonanie o uczestnictwie w fantastycznym przeżyciu wynikające między innymi z przebywania w trudno dostępnym i ulubionym miejscu (kościółle o poranku, w domyśle: bez ceremonii liturgicznych, z małą liczbą współobecnych osób), doświadczenie długotrwałych refleksji wynikających z udziału w ćwiczeniu; 10) ciekawość, zainteresowanie budowlą, pozytywne wrażenia na temat metody cwi-

czeń i samego zadania podanego do realizacji; 11) odczucie uczestnictwa w wybranym przez siebie przeszłym momencie i wydarzeniu historycznym mającym miejsce w kościele św. Jakuba w Toruniu.

Wśród odpowiedzi na piąte pytanie ankiety (*Czy w przyszłości planuje Pani/Pan powtórzyć zaproponowane ćwiczenie?*) pojawiła się jedna negatywna odpowiedź, przy czym jej Autor uznał, że sam całkowicie nie wyklucza powtórzenia ćwiczenia, ale nie poleciłby go innym. Pozostali ankietowani przyznali, że w przyszłości powtórzą zadanie, gdyż pomaga im ono rozwijać wyobraźnię. W jednym przypadku Ankietowany zauważył, że rzeczony ćwiczenie poszerza granice umysłu. W innych wypowiedziach napisano, że dzięki rozwijaniu wyobraźni poprzez zaproponowaną metodę można się wiele dowiedzieć o danym miejscu, zwiedzić je, wczuć się w atmosferę obiektu. Jak wyżej zauważono, wszyscy poza jednym studentem poleciłby realizację ćwiczenia innym osobom.

W odpowiedzi na szóste pytanie ankiety (*Czy, a jeśli tak, to komu poleciłaby Pani/poleciłby Pan takie samo ćwiczenie?*) respondenci wskazali na kilka grup osób, którym zaproponowaliby doświadczone przez siebie ćwiczenie. W sumie wymie-nili: wszystkich ludzi (bez określenia ich specyfiki), uczniów szkół ponadgimnazjalnych o profilu humanistycznym, adeptów i pasjonatów historii, studentów filologii i innych studiów humanistycznych, przyszłych pisarzy i poetów, osoby z umiejętnościami artystycznymi, zawodowych historyków, nauczycieli historii, osoby prowadzące zajęcia w danym miejscu (w domyśle: przewodników).

Jak wykazały odpowiedzi udzielone w ankiecie, prawie wszyscy studenci uczestniczyli w zaproponowanym im ćwiczeniu po raz pierwszy. Wyjątek stanowiły trzy studentki (stanowiące 27% wszystkich ankietowanych). Jedna z nich napisała, że w pierwszej klasie liceum, wraz z innymi ludźmi, pracowała wśród zabytków Gnie-wa (zamku, kościołów, rynku). Nie sprecyzowała, na czym polegała wspomniana praca. Z kontekstu należy się domyślać, że jej zadaniem było sporządzenie rysunku miejsca. Nie wiadomo jednak, czy były to zajęcia o kierunku artystycznym, zabytkoznawczym, historycznym czy innym. Druga Studentka podzieliła się informacją o tym, że podobne ćwiczenie wykonywała w ruinach zamku w Bobrownikach. Celem realizowanego przez nią zadania było poszerzenie swojej wiedzy na temat miejsca, w którym się znajdowała. Trzecia ankietowana zanotowała, że regularnie uczęszczała do obiektów wojskowych (na przykład fortów), aby lepiej zrozumieć historię oraz taktykę poszczególnych działań.

Ze względu na domniemany wpływ innych paradygmatów badawczych, w których Ankietowani mogli potencjalnie intelektualnie się poruszać, w ósmym pytaniu zostali oni zapytani o podjęcie innych kierunków studiów. Okazało się, że cztery osoby oprócz historii studiowały lub studiują także: 1) socjologię i kierunek na studiach

oficerskich; 2) zarządzanie informacją i bibliologię (jest to jeden kierunek studiów); 3) prawo; 4) wojskoznawstwo. Student socjologii i studiów oficerskich zwrócił uwagę na niepotrzebną wizualizację przeszłości oraz kluczową rolę werbalizacji w pracy historyka, który zajmuje się tworzeniem opisu, a nie malowidła z wizerunkiem przeszłych wydarzeń. Poinformował w ankiecie, że skoncentrował się na odczuciu ciągłości wieków, wielkości minionych dziejów przewyższających terażniejszość. Nie uczestniczył wcześniej w podobnym zadaniu i nie poleciłby nikomu wykonania go. Twierdził równocześnie, że historyk potrzebuje wyobraźni do dokonania syntezy dziejów i budowania ciągu logiczno-narracyjnego. Student zarządzania informacją i bibliologii pozytywnie odpowiedział na pytania 1–3, 5 i 8. W ankiecie napisał, że nie wykonywał wcześniej podobnego ćwiczenia. W swoich odpowiedziach zawarł poczucie uczestniczenia w ćwiczeniu jako czymś nowym, odkrywczym, istotnym dla kształtowania jego umysłu, w interesującej propozycji dla innych osób. Student prawa pozytywnie odpowiedział na pytania 1–2, 6 i 8. Ze względu na przekonanie o własnym braku talentu rysunkowego negatywnie ocenił zaproponowaną metodę ćwiczenia na kształtowanie wyobraźni historycznej. Studentka wojskoznawstwa zauważyła, że fizyczne przebywanie w obiektach wojskowych pomaga jej lepiej zrozumieć wydarzenia, jakie miały tam miejsce, oraz wczuć się w atmosferę obiektu. Pozytywnie odpowiedziała na pytania 1–3, 5 i 8. Polecała przeprowadzenie rzeczzonego zadania wszystkim osobom zajmującym się naukami humanistycznymi.

Szersze zastosowania omawianego ćwiczenia

Zarówno według wypowiedzi studentów, jak i w moim przekonaniu proponowane ćwiczenie rozwijające wyobraźnię (zwłaszcza wyobraźnię historyczną) ma szanse powodzenia nie tylko wśród studentów pierwszego roku historii na UMK, ale i u osób reprezentujących inne środowiska. Niniejszy tekst jest więc nie tylko opisem przypadku przeprowadzenia ćwiczenia, ale i propozycją dla innych osób prowadzących zajęcia wśród adeptów historii. Być może należy podjąć próbę przeprowadzenia podobnego ćwiczenia wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych w ramach różnych lekcji humanistycznych: historii, a także: zajęć plastycznych, wiedzy o kulturze, języka polskiego, religii, łaciny i literatury antycznej. Decyzja o tym należy do poszczególnych nauczycieli, którzy znają możliwości intelektualne i wychowawcze swoich podopiecznych²¹. Należy przyznać rację ankietowanym,

---

²¹ O wprowadzaniu interakcji ucznia ze środowiskiem kulturowo-historycznym podczas szkolnych lekcji historii zob. Dworakowski, 2004: 346–351; Bednarzak-Libera, 2004: 352–361.

którzy zasygnalizowali, iż kształtowanie wyobraźni historycznej jest istotne również dla studentów różnych kierunków studiów, artystów oraz osób pracujących w charakterze nauczycieli, przewodników, narratorów. W tym miejscu ujawnia się interdyscyplinarny charakter ćwiczenia. Zwraca on uwagę na potrzebę kształtowania wyobraźni reprezentantów wielu dyscyplin naukowych i szerzej – odmiennych środowisk. Równocześnie, duże znaczenie ma w tym kontekście wybór miejsca przeprowadzenia ćwiczenia. Może nim być zarówno budynek (lub inny tekst kultury), jak i środowisko przyrodnicze (na przykład łąka, polana, las, rzeka), które było areną, a zarazem świadkiem wydarzeń historycznych. Jednakże nadmienić należy, że wybierając miejsce, uczestnicy ćwiczenia zostają wprowadzeni do konkretnej przestrzeni determinującej problematykę ujęcia. Dla przykładu: studenci przebywający w świątyni w różnym stopniu odnosili się do swojej wiedzy i wyobrażeń o miejscu sakralnym. Nawiązywali więc do zagadnień z zakresu teologii, historii sztuki, wiedzy o sztuce, historii kultury, socjologii. Gdyby zostali zaproszeni do uczestnictwa w rzeczonym ćwiczeniu na przykład w ruinach dawnego szpitala powinni odnieść się do wiedzy z medycyny i jej historii, dziejów higieny, socjologii, budownictwa.

Kierując się wiedzą o roli wyobraźni w życiu człowieka, o której traktuje wymieniona we wstępie artykułu literatura przedmiotu, należy przyznać, że proponowane ćwiczenie mogłoby być interesujące dla każdego człowieka. Ma szansę rozwijać go w interdyscyplinarnym ujęciu. Pewnym utrudnieniem w realizacji zadania mogą być ograniczenia związane z niedoskonałym talentem malarskim poszczególnych osób. Należy jednak pamiętać, że celem ćwiczenia nie jest stworzenie rysunku samego w sobie, tylko wykorzystanie wyobraźni w procesie tworzenia szkicu. Stąd też ćwiczenie powinno zostać przeprowadzone w atmosferze zabawy i swego rodzaju eksperymentu²². Akcent winien zostać położony nie na przedmiotowy efekt pracy (tj. rysunek i komentarz do niego), ale podmiotowe oraz procesualne ujęcie doświadczenia przebiegającego w dużej mierze w umysłach uczestników ćwiczenia. Docelowo chodzi więc o podkreślenie kształtowania ich wrażliwości, empatii, ciekawości, dociekliwości, świadomości historycznej i oczywiście wyobraźni. W ramach tak ujętych celów rzeczone ćwiczenie może być interpretowane jako jeden ze sposobu uprawiania historii stosowanej²³. Podążając za odpowiedzią udzieloną przez jedną z ankietowanych Studentek, udział w ćwiczeniu jest także szansą na doświadczenie metaforycznej podróży w czasie, pozwalającej na zaobserwowanie wybranego wycinka przeszłości i powrót do

---

²² O roli eksperymentu w uprawianiu historii zob. Wiślicz, 2014: 59–66.

²³ O historii stosowanej zob. Traba, 2014: 143–164.

teraźniejszości. Jak pokazują badania przeprowadzone przez Barbarę Szacką, jest to jedno z pragnień werbalizowanych przez ludzi współczesnej kultury (Szacka, 2014: 173–185).

Wykonane przez studentów pierwszego roku historii UMK rysunki, komentarze do nich oraz wypowiedzi zawarte w ankiecie zwracają uwagę na jeszcze jeden fakt. Otóż w ramach życia w kulturze obrazkowej większość osób zgodziła się na wyobrażenie przeszłości za pomocą obrazu. Jedna osoba wykonała wyłącznie opis. Niniejszy stan rzeczy świadczy o tym, że wyobraźnia działa na wielu polach, nie tylko wizualnym, jak mogłoby się początkowo wydawać i jak zasugerowali P. Przybysz i P. Markiewicz (Przybysz, Markiewicz, 2007: 111–149). Wyobraźnia (w tym także ta historyczna) działa również w obszarze werbalizacji, słuchu oraz zmysłu dotyku bez użycia wzroku (świadczą o tym utwory muzyczne i rzeźby wykonane przez osoby niewidome oraz słabo widzące). Nie bez znaczenia pozostaje także wiedza na temat danej dziedziny, pozwalająca tworzyć dzieła. Dla przykładu: napisanie utworu muzycznego na papierze bez sprawdzania brzmienia poszczególnych harmonii i wartości rytmicznych jest możliwe, ponieważ wspomniane harmonie i długości trwania dźwięku są określane przez matematyczne wielkości. Dzięki obliczeniom można więc zidentyfikować dźwięki wchodzące w skład danej tonacji, interwału oraz długość ich trwania w takcie. Przedstawiony przykład wpisuje się w koncepcję, w myśl której źródłem wyobraźni może być wiedza, bez dodatkowych bodźców sensorycznych. Należy jednak zauważyć, iż człowiek w naturalnym procesie pozyskuje tę wiedzę poprzez słuchanie, patrzenie, dotykanie, smakowanie, wąchanie. Rola zmysłów w kształtowaniu człowieka jest więc bezdyskusyjna.

Podsumowanie

W niniejszym artykule omówiono ćwiczenie przeprowadzone wśród studentów pierwszego roku historii UMK, mające miejsce w rzymskokatolickim kościele parafialnym pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła w Toruniu. Na podstawie wykonanych prac rysunkowych, komentarzy do nich oraz wypowiedzi udzielonych w anonimowej ankiecie można ocenić, że cel ćwiczenia został osiągnięty. Studenci uzmysłowili sobie ważną rolę wyobraźni w życiu człowieka, a zwłaszcza w pracy historyka. Równocześnie ćwiczyli własną wyobraźnię historyczną. Zapisane przez ankietowanych wrażenia pozwalają mieć nadzieję na to, że powtórzą oni rzeczony ćwiczenie (w tym samym lub innym miejscu) oraz zaproszą do niego inne osoby.

Jak zauważono w przedłożonym artykule, opisywane ćwiczenie jest propozycją urozmaicenia zajęć dydaktycznych, zaktywizowania studentów, jak również

uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Może być także przeprowadzone w ramach żywych lekcji historii, popularyzacji historii i dziedzictwa kulturowego, praktykowania samorozwoju. Zaprezentowana metoda aktywizacji pozostaje niedoskonała. Niemniej pozytywne uwagi na jej temat pozwalają mniemać, iż stosunkowo proste i niskobudżetowe zadanie może przynieść uczestnikom głębokie, metodologiczne przemyślenia.

Wykaz źródeł

Rysunek i komentarz Studentki 1.

Rysunek i komentarz Studentki 2.

Rysunek i komentarz Studentki 3.

Rysunek i komentarz Studentki 4.

Rysunek i komentarz Studentki 5.

Rysunek i komentarz Studenta 1.

Rysunek i komentarz Studenta 2.

Rysunek i komentarz Studenta 3.

Rysunek i komentarz Studenta 4.

Rysunek i komentarz Studenta 5.

Komentarz Studenta 6.

Laddach A., Ankieta przeprowadzona po zajęciach terenowych i ćwiczeniu wyobraźni historycznej, Toruń, 14 grudnia 2016 r.

Rysunki, komentarze i ankieta udostępnione będą w cyfrowym otwartym Repozytorium UMK.

Bibliografia

[B.A.], *Tunel. Znaczenie ludzkości dla przyszłości*. „Ankieta” Galeria Sztuki Współczesnej, Opole 2012.

Beveridge W.I. (1960), *Sztuka badań naukowych*, przeł. L. Żebrowski, Warszawa.

Biskup M. (1994), *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)* Toruń.

Biskup M. (red.) (1996), *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, Toruń.

Biskup M. (red.) (2006), *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, Toruń.

Bloch M. (1962), *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, przeł. W. Jedlicka, Warszawa.

Braudel F. (1971), *Historia i trwanie*, przeł. B. Geremek, Warszawa.

- Brochwicz Z. (1988), *Materiały i techniki malarskie średniowiecznych malowideł ściennych w kościele św. Jakuba w Toruniu*, Toruń.
- Chmielewska J. (2011), Non-fiction, czyli historia pewnej umowy, *Nowe Książki* nr 10, s. 48–49.
- Chojnacki P. (1928), *Pojęcia i wyobrażenia w świecie psychologii i epistemologii*, Kielce.
- Domańska E., Stobiecki R., Wiślicz T. (red.), (2014), *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, Kraków.
- Dyduch B. (2007), *Między słowem a obrazem. Dylematy współczesnej polonistyki*, Kraków.
- Grabski A.F. (2003), *Dzieje historiografii*, Poznań.
- Grochowina S. (2009), *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik-grudzień 1939)*, Toruń.
- Hajduk J. (2014), Wyobrażenia, przedstawienie, narracja. O literackości pisarstwa historycznego, *Sensus Historiae* nr 1, s. 11–26.
- Jarczewska-Gerc E. (2015), *Rola wyobrażeń w osiągnięciu celów. Symulacje mentalne*, Warszawa.
- Jaszowski T. (1971), *Niemcy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz.
- Kamińska A. (2003), *Gaston Bachelard: rzeczywistość wyobraźni*, Lublin/Bensheim.
- Kania M.M. (2014), *Żywioty wyobraźni. O wyobrażaniu i przeobrażaniu*, Kraków.
- Kluczajd K. (2009), *Kościół św. Jakuba Apostoła w Toruniu. 700 lat świątyni (1309–2009)*, Toruń.
- Kluczajd K. (red.) (2010), *Dzieje i skarby kościoła Świętojakubskiego w Toruniu. Materiały z IV Sesji Naukowej Toruńskiego Oddziału SHS*, Toruń.
- Kornhauser J., Zając D. (red.), (2012), „Horyzonty wyobraźni”. *Fantazja i fantastyczność we współczesnej kulturze*, Kraków.
- Kowalski P. (2011), *Mit, prawda, imaginacja*, Wrocław.
- Krantz-Domasłowska L., Domasłowski J. (2001), *Kościół świętego Jakuba w Toruniu*, Toruń.
- Krawczyńska T. (1999), Nauka i wyobrażenia (recenzja: M. Rees, *Przed początkiem. Nasz Wszechświat i inne wszechświaty*, Warszawa 1999), *Zagadnienia Filozoficzne w Nauce* nr 1, s. 124–128.
- Kusztelski A., Kurzawa Z. (2012), *Kult loretański w sztuce Rzeczypospolitej (koniec XVI – początek XIX w.)*, Poznań.
- Labuda G., *Rozwój metod dziejopisarskich od starożytności do współczesności*, cz. II, *Wiek XX*, Poznań 2010.
- Michalski J. (2004), Obecność kultury w katechezie, *Keryks* nr 3, s. 79–96.
- Modrak M. (2016), *Program ochrony pamięci*, cz. 3: *Wyobrażenia – uskrzydlenie fantazji*, Kraków.
- Nowak A.W. (2013), Wyobrażenia ontologiczne – przekraczanie metodologicznego solipsyzmu a obietnica badań interdyscyplinarnych, *Avant* nr 2, s. 338–362.
- Podrez E., Czyż A. (2002), *Wyobrażenia jako jaźń twórcza. Studia z etyki, literatury i sztuki*, Warszawa.
- Przybysz P., Markiewicz P. (2007), Neuroestetyczne aspekty komunikacji wizualnej i wyobraźni, [w:] P. Francuz (red.), *Obrazy w umyśle. Studia nad percepcją i wyobraźnią*, Warszawa, s. 111–148.
- Radomski A. (2001), Sztuka jako źródło do badania historii. Czy historiografia jest sztuką? (na przykładzie literatury), *Historia i Kultura* nr 1, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/37>, dostęp: 17.12.2016.
- Rozsak St., Strzelecka M., Ziółkowski M. (red.) (2004), *Toruńskie spotkania dydaktyczne. Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, Toruń.
- Rozynkowski W. (2015), Święci jako patronowie obiektów sakralnych w państwie zakonnym w Prusach: na przykładzie miast, *Studia Elbląskie* nr 1, s. 9–19.
- Sajdera J. (2003), *Dziecięce wyobrażenia w kontekście rówieśniczych relacji*, Kraków.

- Słyszewska A., Nadolny A., Wałkowski A. (2010), *Biblioteki i skryptoria cysterskie na Pomorzu*, Pelplin.
- Starobinski J. (1972), Wskazówki do historii pojęcia wyobraźni, *Pamiętnik Literacki* nr 4, s. 217–232.
- Struski J. (2015), *Możliwość wykorzystania historii alternatywnej w procesie nauczania i uczenia się historii*, Strzelce Opolskie, http://pdf.helion.pl/s_2o00/s_2o00.pdf, dostęp: 7.02.2017.
- Sudziński R. (1988), *Toruń: portret miasta*, Toruń.
- Szacka B. (2014), Stosunek do przeszłości i jej przeżywanie w ponowoczesnym świecie popkultury, [w:] E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz (red.), *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, Kraków, s. 173–185.
- Sztuka K. (2001), *Psychologia dla artystów. Widzenie, słyszenie, przetwarzanie, wyrażanie*, Częstochowa.
- Sztuka K. (2010), *Wyobrażenia a rozwój duchowy*, Kraków.
- Szwarcoka K.W. (2010), *Sarmacka bogini. Kult maryjny w Polsce doby baroku*, Toruń.
- Traba R. (2014), Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje, [w:] E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz (red.), *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, Kraków, s. 143–164.
- Waszak P. (2013), Krucyfik na Drzewie Życia z dominikańskiego kościoła św. Mikołaja w Toruniu – nowe spojrzenie, *Sztuka i Kultura* nr 1, s. 9–36.
- Wierzbińska M. (2013), Geneza i pierwsza faza budowy kościoła św. Jakuba w Toruniu w pierwszej połowie XIV wieku, *Rocznik Toruński* nr 1, s. 7–35.
- Witkowska A. (2013), *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, Lublin.
- Woźniak M. (2010), *Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych*, Lublin.
- Woźniak M. (2013), Wyobrażenia (historyczna) i jej rola w procesie badania przeszłości, *Pamięć i Sprawiedliwość* nr 2, s. 41–53.
- Wróbel Sz. (red.) (2008), *Światłocienie wyobraźni*, Poznań–Kalisz.
- Wrzosek W. (1995), *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław.
- Zajas P. (2011), *Jak świat prawdziwy stał się bajką. O literaturze niefikcyjnej*, Poznań.